

تبیین نقش حقوق مالکیت فکری در فضای مجازی

تاریخ دریافت مقاله: اردیبهشت ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش مقاله: خرداد ۱۴۰۰

امیر ملامحمدعلی^۱، محمود قیوم زاده^۲، علی مشرفی^۳

^۱ استادیار، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساوه

^۲ دانشجوی دکتری، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خمین

^۳ استاد، فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی ساوه

نویسنده مسئول:

علی مشرفی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

چکیده

حقوق مالکیت فکری زائیده ذهن آدمی و در حیطه‌های گوناگون ادبی، هنری و صنعتی است که نیازمن حمایت است. یکی از زمینه‌های مورد حمایت از حقوق مالکیت فکری در ارتباطات الکترونیکی و فضای سایبری (مجازی) می‌باشد که آثار ساخته ذهن آدمی به داده‌های قابل پردازش در رایانه تبدیل شده و در محیط‌های مجازی از جمله اینترنتی گسترش می‌یابد که به سبب جهانی بودن و سهولت دسترسی نیازمند حمایت و اعمال قوانینی در این زمینه است. هدف از پژوهش حاضر بررسی حقوق مالکیت فکری در فضای مجازی است. روش تحقیق صورت توصیفی-تحلیلی از نوع اسنادی می‌باشد. نتایج نشان داد که قوانین و لایحه‌های مصوب مانع از پایمال شدن حق و حقوق عمومی و خصوصی مالکیت فکری در فضای اینترنتی نشده ولی در صورت نقض حقوق مالکیت فکری، افراد دست به دامان دستگاه قضایی می‌شوند. لذا با تکمیل و اصلاح هر چه سریع‌تر لایحه پیش‌نویس حمایت از داده‌ها و مالکیت فکری از سوی مجلس خبرگان، صاحب‌نظران حقوقی و پژوهش‌های دانشجویی شاهد رعایت آن در ابعاد گسترده خواهد بود.

کلمات کلیدی: مالکیت فکری، فضای مجازی، رایانه.

مقدمه

مالکیت فکری، زائیده فکر بشر و دلالت بر خلاقیت‌های فکری دارد. مشتمل بر دو قسمت مالکیت ادبی و هنری و مالکیت صنعتی می‌باشد. حقوق مالکیت ادبی و هنر شامل کتاب، مقاله، رساله، نمایش‌نامه، آثار سینمایی، سرود، نقاشی و ... و حقوق مالکیت صنعتی نیز مانند علائم و نام‌های تجاری، اختراعات، نشانه‌های جغرافیایی، طرح‌های صنعتی، اسرار تجاری، طرح ساخت مدارهای یکپارچه و ... می‌باشند، که بررسی می‌گردد (پناهی، الماسی، شمس و محمدطاهری، ۱۳۹۹: ۲۴). در اعلامیه جهانی سازمان حقوق بشر و میثاق بین المللی حقوق اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی و مدنی و سیاسی بهره مندی از منافع مادی و معنوی و نیز لزوم اخذ تدابیر مناسب به وسیله دولت‌ها برای حفظ، تامین، ترویج و توسعه آثار هنری و ادبی مورد تأکید می‌باشد. تدوین قوانین در این مورد در کشورهای گوناگون صورت گرفته و برگزاری کنوانسیون‌های منطقه‌ای و جهانی در این ارتباط، گویای توجه جهانی نسبت به این مسأله می‌باشد. در جمهوری اسلامی ایران نیز در ارتباط با حمایت از حقوق مالکیت معنوی قوانین متعددی تصویب شده است (کاتوزیان، ۱۳۸۲: ۱۰۳). با این وجود آن‌طور که باید در مورد حدود اعمال این حقوق و محدودیت‌ها و استثنائات آن در فضای مجازی، در نظام حقوقی ایران مطالعات چندانی انجام نشده است. در این پژوهش تلاش بر آن است که پس از شناساندن مفهوم مالکیت فکری و فضای مجازی و نیز تأثیر فضای مجازی بر حقوق فکری و حمایت از داده‌ها در این فضا می‌پردازد. روش انجام پژوهش به صورت توصیفی - تحلیلی از نوع اسنادی می‌باشد و سعی بر آن است که پس از مطالعه و تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از استدلال منطقی و اصول حقوقی نسبت به استخراج نتایج تحقیق اقدام گردد.

مفهوم‌شناسی مالکیت فکری

مالکیت فکری، به معنای سلطه و مالکیت قانونی می‌باشد که به سبب آن صاحب اثر می‌تواند از منافع و شرکای خاصی از اندیشه یا فعالیت ابراز شده خویش به صورت انحصاری استفاده کند (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۳۱۵۲). مالکیت فکری، زائیده فکر بشری است و دلالت بر خلاقیت‌های فکری مانند اختراعات، آثار ادبی و هنری، طرح‌های صنعتی، علائم و نام‌های استفاده شده در بازرگانی و تجارت و غیره دارد. می‌توان مالکیت فکری را زائیده تمدن جدید بشریت دانست (صفایی، ۱۳۷۹: ۱۶۸). همچنین حقوق مالکیت فکری در معنای وسیع کلمه عبارت است از حقوق ناشی از خلاقیت‌ها و آفرینش‌های فکری در زمینه‌های صنعتی، علمی، هنری و ادبی که از راه دانش، هنر و یا ابتکار آفریننده بوجود می‌آید. هدف از حمایت این حقوق، ترغیب و تشویق و گرایش بها ایجاد آفرینش‌های فکری و آزادسازی دسترسی به آنها با هدف توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و بهبود زندگی بشری است (وصالی، ۱۳۷۹: ۲۰). اصطلاح حقوق فکری برای نخستین بار توسط پیکارد حقوقدان بلژیکی در سال ۱۸۹۹ استفاده شد (صادقی، ۱۳۷۶: ۵۳).

حقوق مالکیت فکری در زبان حقوقی ایران اغلب به «حقوق مالکیت معنوی» ترجمه می‌شود، گر چه برخی از اساتید با این تسمیه موافق نبوده و اصطلاح حقوق مالکیت فکری را پیشنهاد نمودند، زیرا به نظر این گروه، کلمه «معنوی» در لغت منسوب و مقابل مادی، صوری و ظاهری تعریف شده در صورتی که منشأ این حقوق فکر و اندیشه و تعقل می‌باشد. حقوق مالکیت فکری، حقوقی است که دارای ارزشی اقتصادی بوده و موضوع آن شی مادی نیست، در حقیقت موضوع این حقوق اثر فکری می‌باشد و افراد به سبب خلاقیت‌ها و آفرینش‌های فکری، نوآوری‌ها و ابداعاتی به آنها اعطا می‌گردد که برای استفاده از اختراع و ابتکارش برای مدت زمان معین و مشخصی داده می‌شود. حقوق مالکیت فکری برای ایجاد انگیزه در تولید و آفرینش آثار خلاق و بدیع ضروری است. لذا، حقوق مالکیت فکری برای صاحبان آن دارای ارزش و اهمیت فراوانی است و این اشخاص همواره سعی نموده که از حمایت آن هر چه بیشتر استفاده نمایند. البته باید خاطر نشان نمود که فکر نو تا زمانی که ضبط نشده باشد و یا به شکل خاصی آشکار نگردد، به عنوان مالکیت فکری پدید آورنده‌اش محسوب نمی‌گردد (آیتی، ۱۳۷۵: ۱۲).

درباره حقوق مالکیت فکری، تعاریف گوناگونی ارائه شده ولی به صورت خلاصه می‌توان بیان کرد که حقوق مالکیت فکری، مفهوم حقوقی نوین است که نحوه استفاده و حمایت از آفرینش‌های فکری بشر را مشخص می‌کند.

مفهوم‌شناسی فضای مجازی

واژه سایبر ریشه‌ای یونانی دارد که به صورت ترکیبی در سایبرنتیک به کار رفته و به مفهوم سیستم‌های کنترل یا تکنولوژی‌های رایانه‌ای به هم پیوسته، جدید و واقعیات مصنوعی با راهبردهای دستیابی و کنترل سیستمی است. مفهوم دوم مورد استفاده در واژه فضای مجازی، مفهوم فضا است. معمولاً مفهوم فضا در مقایسه با مفهوم مکان، توصیف و تعریف

می‌گردد و بدون شک نخستین وجه تمایزی که در جریان مقایسه مکان و فضا برجسته است، سطح مفهوم می‌باشد. فضا در مقایسه با مکان مفهومی بسیار انتزاعی و به سختی قابل تصور دارد به طوری که درک این مفهوم بدون واسطه درک مکان برای موجودات فیزیکی غیر ممکن می‌باشد. در واقع فضا دال بر همه جا و مکان دلالت بر جایی معین دارد و از همین رو است که تصور همه جایی بسیار دشوارتر از جایی خاص می‌باشد (لاودن و لاودن، ۱۳۹۲).

به نظر می‌آید که در واد امر ارائه مفهومی دقیق و واحد از فضای مجازی که مبتنی بر رعایت تمامی جوانب فنی دانش رایانه باشند، امری بسیار پیچیده و دشوار است به صورت کلی فضای مجازی به نظر فنی در دو حوزه فضای شبکه و پردازش قابل تفکیک است.

۱- فضای شبکه: فضای مجازی در معنای خاص به محیط شبکه‌های رایانه‌ای اطلاق می‌گردد. شبکه عبارتند از مجموعه‌ای از رایانه‌های متصل به هم که با استفاده از فناوری‌های گوناگون قابلیت انتقال و تبادل اطلاعات بین آنها وجود دارد. برای تحقق فضای سایبری کاربرد باید جزئی از یک شبکه‌ای رایانه‌ای باشد و زمانی که کاربر از دریچه‌ی رایانه شخصی خویش اقدام به برقراری ارتباط و تعامل با دیگر افراد و یا انجام رفتاری نسبت به موضوعات و اشخاص گوناگون می‌کند، باید مجموعه‌ای از رایانه‌های دیگر نیز با وی در ارتباط باشند. گستردگی اعضای شبکه از نظر فاصله‌ی فیزیکی و نیز تعداد و نوع اعضا، تأثیری بر اطلاق عنوان فضای سایبر بر محیط شبکه پدید آمده نخواهد بود. لذا کاربران شبکه‌ی جهانی اینترنت به عنوان یک شبکه بین‌المللی، کاربران شبکه ملی، کاربران بین‌المللی، کاربران شبکه محلی و یا حتی دانشگاهی و اداری در فضای سایبری فعالیت می‌نمایند.

۲- فضای پردازش: فضای سایبر در معنی عام، شامل هر محیطی می‌باشد که قابلیت پردازش اطلاعات را دارد، بنابراین صرف وجود فضائی که داده‌ها و اطلاعات رایانه‌ای بتوانند در آن پردازش شود و مورد استفاده قرار گیرد، تحت عنوان فضای سایبری مطرح شده و لزومی بر اتصال به شبکه و ارتباط با رایانه‌های دیگر موجود نیست. در این مفهوم، همین که کاربری در فضای رایانه‌ی شخصی خویش نیز مرتکب رفتاری نسبت به موضوعات و یا اشخاص دیگر می‌گردد، نتایج رفتار وی تحت ضوابط فضای سایبر قرار گرفته و لازم نیست تا وی در حالی که عضوی از یک شبکه ملی، جهانی، منطقه‌ای و یا خاص است، مرتکب رفتاری می‌شود که به عنوان نمونه کاربری در رایانه‌ی شخصی خویش با استفاده از برنامه‌ی فتوشاپ، تصویر شخص دیگری را به نحوی تغییر داده که سبب وهن شخصیت وی گردیده و یا اطلاعات ارزشمند و پنهان متعلق به دیگری را به نحوی غیر مجاز مانند کپی در فلش، هارد اکسترنال و یا سی دی منتشر نماید (پناهی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۶).

فضای مجازی و حقوق فکری

ورود فناوری و تغییراتی ناشی از آن در اشاعه اطلاعات سبب گردیده تا قوانین حقوق مالکیت فکری نیازمند بازنگری شود. از زمان گسترش صنعت چاپ توسط گوتنبرگ تا عصر رایانه و شبکه‌های اطلاعاتی سوالات معترضانه و مهمی بوجود آمده که در واقع انقلاب تکنولوژیکی را در پیشرفت تکنولوژی اطلاعات مهیا نمود و اشکال و فرم‌های تازه‌ای از مواد را به شکل پایگاه داده، نرم افزار، چند رسانه‌ای و غیره بوجود آورد و سبب سردرگمی در قوانین حقوق مالکیت فکری شدند. آثار در این فرمت‌ها و اشکال تازه با ماهیتی جدید می‌تواند با یکدیگر ترکیب گردد. مانند یک اثر ادبی که می‌تواند با موسیقی، صوت و تصویر ترکیب شود. بدون آنکه این تغییرات کوچکترین اثری در ماهیت و کیفیت کار داشته باشد. تمامی این اعمال در یک محیط پیوسته انجام می‌شود. در این محیط مرزی موجود نیست زیرا برای نمونه اینترنت در سطحی جهانی عمل کرده و بازبایی آثار با تغییر و تصرف در ورای مرزها انجام می‌گیرد؛ و این وضع با حقوق سنتی منطقه‌ای، مرزی و فرامرزی در حقوق مالکیت فکری در تضاد است. ولی افزون بر اینکه محیط‌های مجازی فرایند تولید آثار مشمول حقوق مالکیت فکری را تغییر داده است، بیان نمود که در محیط سنتی دارنده حق و یا صاحب اثر مجبور بود برای کتابی که تالیف کرده تیراژی را در نظر گرفته و با موسساتی که کار آن‌ها چاپ، نشر و توزیع کتب را دارند، قرارداد واگذاری حقوق مادی اثر منعقد نماید تا پس از چاپ کتاب و عرضه آن بتواند جامعه را از مزایای تالیف خود بهره‌مند نموده و خود نیز از این رهگذر سودی کسب کند. در صورتی که امکان دارد به سبب نبود فرهنگ مطالعه و یا افزایش بهای کاغذ، جوهر و... نه تنها سودی عاید وی نشود، بلکه زبان هنگفتی نیز برایش به بار بیاید. همچنین امکان داشت اثر وی مورد توجه دیگران قرار نرفته و بر اثر عوامل متعددی، به فروش نرسد که اغلب این مشکلات در فضای مجازی وجود ندارند. در واقع تحولی که دنیای دیجیتال در حقوق مالکیت فکری در زمینه عرضه آثار بوجود آمده با مثال

بالا روشن می‌شود. چرا که با قراردادن اثر مورد حمایت در سایت اینترنتی دارنده حق یا پدید آورنده، تمامی این موارد برطرف شده و عرضه آثار از همین روش، آن هم برای کلیه کاربران اینترنت در سطح جهان مهیا خواهد بود» (خادمیان، ۱۳۸۰: ۱۳).

لذا در هنگام کنفرانس بین المللی دیپلماتیک در سازمان ملل متحد برای عهدنامه WIPO موافقت نمودند که: «ذخیره یک اثر دارای حمایت مؤلف به فرم دیجیتالی در یک فرمت الکترونیکی و تولید مجدد آن در سر فصل ۹ معاهده برن به رسمیت شناخته شده است. اما هرچند این فناوری برای عرضه کننده اثر، راحتی زیادی به همراه داشت؛ ولی منجر به نقض حقوق وی نیز شده است. بحث انگیزترین موضوع بر روی انتقال دیجیتالی آثار از طریق اینترنت متمرکز می‌باشد. البته پیش از معاهده حق مؤلف WIPO و اجرای آن، معاهده شنیداری ۱۹۹۹ قانون ضبط شنیداری در آمریکا وجود داشتند. ماده ۸ معاهده WIPO به نحوی تنظیم شده که به ماهیت عملکرد ارتباط از طریق اینترنت می‌پردازد: نویسندگان آثار ادبی و هنری حق انحصاری پخش آثارشان به هر صورت چه از طریق مخابرات و چه از طریق ماهواره، چه با سیم و چه بی‌سیم، برای استفاده دارند، یعنی مردم حق استفاده از آثار را برای هر زمان و هر مکان که خویش بر گزینند، دارند». عنوان ماده قانونی که چنین شرحی در آن آمده «حق ارتباطات عمومی» بیان شده و بنظر می‌آید که تمایل برای ارتباط عمومی تمامی آثار را به هر نحوی پذیرفته است (معاهده حق مؤلف WIPO، ۱۹۹۹: ۱۰۴).

در حقوق ایران مطابق ماده ۹۲ قانون تجارت الکترونیک آمده: «حق تکثیر، اجرا و توزیع، عرضه و نشر آثار تحت حمایت قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۶۸ و قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی مصوب ۱۳۵۲ و قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم افزارهای رایانه‌ای مصوب ۱۳۷۹، به صورت داده پیام منحصر در اختیار مؤلف می‌باشد. تمامی آثار و تالیفات که در قالب داده پیام هستند از جمله اطلاعات نرم افزارها و برنامه‌های رایانه‌ای، ابزار و روش‌های رایانه‌ای و پایگاه‌های داده و نیز حمایت از حقوق مالکیت‌های فکری در بستر مبادلات الکترونیکی شامل حق طراحی، حق اختراع، حق مؤلف، حقوق مرتبط با حق مؤلف، حمایت از پایگاه‌های داده، حمایت از نقشه مدارهای یکپارچه قطعات الکترونیکی و نیز حمایت از اسرار تجاری، مشمول قوانین مذکور در این ماده و قانون ثبت علائم و اختراعات مصوب ۱۳۱۰ و آیین نامه اصلاحی اجرای قانون ثبت علائم و اختراعات مصوب ۱۳۳۷ خواهند بود، منوط بر اینکه امور بیان شده در آن دو قانون موافق مصوبات مجلس شورای اسلامی باشند.» (خادمیان، ۱۳۸۰: ۱۴).

تا پیش از تصویب قانون تجارت الکترونیکی حمایت از حقوق مؤلف در محیط دیجیتالی در هاله‌ای از ابهام وجود داشت و تنها به حقوق مؤلف نرم افزارها در قانون حمایت از حقوق پدید آورندگان نرم افزارهای رایانه‌ای توجه شده و به دیگر حقوق مؤلف در محیط دیجیتالی اشاره‌ای نشده بود. قانون مذکور نخستین قانونی است که در نظام حقوقی ایران به حمایت از حق، مؤلف در محیط‌های الکترونیکی می‌پردازد «مواد ۹۲، ۹۳ و ۷۶» در ماده ۱۲ و ماده ۷۶ عبارت «منوط بر آنکه امور مذکور طبق مصوبات مجلس شورای اسلامی باشد» را بیان نمودند. به این معنی که حقوق مندرج در قوانین مزبور در صورتی در بستر الکترونیکی از حمایت قانون برخوردار هستند که مجلس شورای اسلامی آنها را مجاز بشمارد و این بدیهی است که این امر خلاف اصله‌الاباحه بوده و مجلس شورای اسلامی در هر مورد باید مشخص نماید که کدام حق از حقوق مؤلف مجاز شناخته شده یا نشده در صورتی که با تصویب سه قانون ۱۳۸۶ و ۱۳۷۹ و ۱۳۵۲ حقوق را ابراز داشته و اضافه کردن قید اشاره شده سبب ایجاد این شبهه می‌باشد (محمودزاده، ۱۳۸۹: ۹۷).

عدم توجه به انحصارگرایی در قانون تجارت الکترونیکی به خصوص صد در صد مجوزهای بهره‌برداری اجباری در صورتی که مؤلف از حق خود سوء استفاده نماید و یا استفاده‌ای غیرمنصفانه به عمل آورد، از ایرادات دیگر است. عدم توجه به توازن انحصارگرایی و حمایت از حق مؤلف نیز می‌تواند مشکلات بسیاری را به همراه داشته باشد که می‌تواند برای مثال به از بین رفتن قدرت رقابت در بازار وضعیت شدن اقتصاد کشور اشاره شود. قانونی در یک نظام حقوقی موفق می‌شود که با دیگر اجزاء نظام حقوقی تناسب و سازگاری داشته باشد و الا یا به قانون متروک تبدیل شده و یا مشکلات بسیاری را به همراه خواهد داشت و نباید تصویب قانون تجارت الکترونیکی در زمینه حق مؤلف تنها برای فرار از فشارهای بین المللی باشد و سایر امور در آن رعایت نگردد» (همان: ۹۸).

حقوق مالکیت فکری در اینترنت قابل اعمال بوده، ولی مشکل، اجرایی ساختن آن حقوق می‌باشد. فناوری دیجیتال این قابلیت را دارد که حراست از حقوق مالکیت فکری در اینترنت را سهل و آسان سازد. با وجود این اجرای موثر آن حقوق نیازمند آن است که صاحبان از حق چارچوب حقوقی لازم برخوردار بوده تا بتوانند به کنترل این بازارهای جدید مبادرت ورزند. ولی این امر تا حد زیادی پذیرفته شده که برخورداری از حقوق مالکیت فکری مشکلات اجرایی ناشی از کنترل آن، حقوق مالکیت فکری را در فضای مجازی حل نخواهد ساخت.

تأثیر فضاهای مجازی بر حقوق مالکیت صنعتی

در مورد مالکیت صنعتی و تأثیر پذیری آن از فضاهای الکترونیکی و مجازی آنچه بیش از همه قابل توجه است، مساله تبلیغات در فضاهای مجازی می‌باشد. حقوق مالکیت صنعتی دارای مصادیق بسیاری است که خیلی از آن‌ها فقط محدود به فضای فیزیکی هستند و قابل استفاده یا باز تولید در فضاهای مجازی نمی‌باشند. به عنوان نمونه یک اختراع همیشه صورتی فیزیکی داشته و قابلیت تبدیل شدن به کدهای کامپیوتری و عرضه در محیط الکترونیکی را ندارند. در صورتی که یک علامت تجاری را می‌توان با تبدیل به داده رایانه‌ای در محیط دیجیتالی ایجاد نمود. پس تنها مواردی که قابلیت عرضه شدن در محیط‌های الکترونیکی را دارند مشمول حمایت قوانین در این نوع محیط‌ها هستند (محمداسماعیل، ۱۳۸۸: ۹۰).

تأثیر فضای مجازی بر حقوق مالکیت ادبی و هنری

اثرات فضاهای مجازی بر حقوق مالکیت ادبی و هنری نسبت به حقوق مالکیت صنعتی به مراتب بیشتر و پررنگ‌تر است. زیرا که آثار مشمول حمایت حقوق مالکیت ادبی به وسیله نشر و یا عرضه به عموم یک جامعه به افراد آن اجتماع معرفی شده و در اختیار آنان مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای نمونه کتابی که بوسیله نویسنده‌ای نگاشته می‌شود تا زمانی که از طریق یک چاپخانه چاپ نشود و بوسیله ناشر در سطح جامعه عرضه نگردد، نمی‌تواند مفاد خود را به عموم عرضه کند. در حالیکه با توجه به اینکه حوزه حقوق مالکیت صنعتی همانطور که از نام آن مشخص است امر صنعت هستند و صنعت مقوله‌ای است که برای استفاده عموم باید به صورت فیزیکی و ملموس در اختیار آحاد جامعه قرار بگیرد تا کارایی لازم را برخوردار باشد، از این رو فضاهای مجازی نقشی کم‌رنگ‌تر در حوزه مالکیت صنعتی ایفا می‌نمایند. تحولی که پیدایش فضاهای مجازی بر نشر آثار پدید آورندگان می‌گذارد از نشر الکترونیکی آثار ایشان بوجود می‌آیند. محیط دیجیتالی اجازه داده آثاری خلق گردند که به آسانی نمی‌توان برای آنها مؤلف انسانی مشخص نمود مانند عکس، موسیقی و متون ساده که با استفاده از برنامه‌های رایانه‌ای ایجاد می‌گردد؛ تشخیص اینکه پدیدآورندگان این آثار چه افرادی هستند، بسیار دشوار است. این نوع مشکلاتی در مورد تعیین «مؤلف» برای قانون حق مؤلف ایجاد نموده، چرا که قانون حق مؤلف همیشه فرض را بر این قرار داده است که آثار مورد حمایت این قانون، پدیدآورندگان انسانی قرار خواهند داشت که مسئولیت محتوایی اثر را نیز خواهند پذیرفت. تفاوت‌های قوانین حقوق مؤلف در کشورهای مختلف جهان - هرچند از اصول اساسی نسبتاً یکسانی برخوردار است - مشکلاتی را با توجه به این ویژگی اینترنت بوجود می‌آورد (گیلیان، ۱۳۸۲: ۱۷۳).

عمل «بازتولید» در موقعیت‌ها و شرایط بسیاری اتفاق می‌افتد که استفاده‌کننده حتی از آن اطلاعی ندارد. همانند دیدن اطلاعات بر روی صفحه نمایشگر رایانه، بدون نسخه‌برداری و یا باز تولید (ذخیره‌سازی موقت)، ناممکن است. بر طبق قوانین حق مؤلف، عمل باز تولید از حقوق انحصاری صاحبان حقوق است باید از صاحبان حقوق کسب اجازه شود. لذا، استفاده‌کنندگان از شبکه‌های درون خطی برای دیدن اطلاعات مجبور به ذخیره‌سازی موقت آن در حافظه رایانه هستند. در این صورت آیا حقیقتاً چنین عملی «بازتولید» نامیده می‌شود یا خیر؟ در این باره نظرات متفاوتی وجود دارد. مثلاً شورای مجامع اروپا براین عقیده است که ذخیره‌سازی موقت نیز بازتولید اثر بوده و از حقوق انحصاری صاحبان حق محسوب می‌شود. نشر الکترونیکی به عنوان مجرا و قالبی جدید از نشر اطلاعات و یکی از شیوه‌های انتقال اطلاعات بوده و اکنون چالش‌های تازه‌ای را پیش روی همگان قرار می‌دهد که به رغم گستره وسیعی که در سطح کشورهای مختلف دنیا دارد، در بعضی از حوزه‌ها نیز با موانع و مشکلات بسیاری دست به گریبان است. در حقیقت اینکه کاربران اینترنت تا چه حد مجاز به تکثیر منابع الکترونیکی موجود در اینترنت می‌باشند، یا کنترل بر این قضیه چگونه انجام می‌شود، هنوز بی‌پاسخ مانده و پاسخ روشنی ندارد. فقط در این زمینه یک سلسله رهنمودهایی وجود دارد و از جمله اینکه برای جلوگیری از پایمال شدن حقوق مادی و معنوی پدید آورندگان، نیازمند راهکارهایی هستند که بدون ایجاد اختلال در این مجرای جدید، حقوق پدید آورنده را نیز حفظ نمایند (همان: ۱۷۴).

حمایت از داده‌ها در فضای مجازی

با وجود حمایت‌های ویژه قانون اساسی از حق صیانت از حریم شخصی و خصوصی به واسطه خلأ حقوقی و قانونی که در این زمینه وجود دارد، وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات مبادرت به تدوین پیش نویس لایحه حریم خصوصی در دی ماه

۱۳۹۶ نمود و پیش‌نویس لایحه «حمایت از داده‌ها و حریم خصوصی در فضای مجازی» به وسیله وزارت ارتباطات و با همکاری پژوهشگران تهیه شد و به منظور جمع‌آوری نظرات صاحب‌نظران انتشار یافت. این سند مطابق اصول قانون اساسی، سیاست‌های کلی نظام، مطالعات تطبیقی، سند منشور حقوقی شهروندی رئیس‌جمهور، بررسی خلأهای قانونی و رعایت اصول حمایت و حفاظت از داده‌ها و اطلاعات شخصی تهیه شد. اصل محدودیت در جمع‌آوری اطلاعات، اصل کیفیت جمع‌آوری و استفاده از داده‌ها و اطلاعات، اصل مشخص بودن هدف از جمع‌آوری و استفاده از داده‌ها و اطلاعات، اصل محدودیت در استفاده و عدم افشاء (مگر به حکم قانون یا رضایت فرد)، اصل تضمین‌های حفاظت از داده‌ها و اطلاعات، اصل شفافیت اقدامات - ابزارها و ماهیت داده‌های هدف، اصل لزوم جلب مشارکت فردی و اصل پاسخگویی در قبال اجرای سایر اصول، از جمله اصل‌های در نظر گرفته شده برای تدوین این لایحه محسوب می‌گردند. بنابراین با عنایت به اهمیت این موضوع که در کنار توسعه روز افزون شبکه ملی اطلاعات و کاربرد خدمات الکترونیکی دغدغه‌های کاربران نسبت به حفاظت از داده‌ها و اطلاعات شخصی در فضای مجازی بیشتر می‌گردد؛ لازم است این پیش‌نویس پس از فرآیند نهایی شدن، در دستور کار دولت برای طی مراحل قانونی ارائه این لایحه به مجلس شورای اسلامی قرار گیرد. دولت برای کسب نظر در جهت اصلاح و تکمیل این پیش‌نویس قانونی از تمامی صاحب‌نظران دعوت به نقد و بررسی نمود تا یاری‌گر دولت در نهایی شدن این سند باشند. لایحه مشتمل بر پنج باب بوده که نظیر دیگر قوانین ابتدا به مفهوم‌شناسی و تعاریف از جمله تعریف واژه پردازش، داده شخصی، کنترل‌گر و فضای عمومی مجازی پرداخته شده، تعاریف واژه‌های مرتبط، در لوایح تخصصی مانند این لایحه اهمیت بیشتری نسبت به قوانین دیگر دارد چرا که حاوی اصطلاحات تخصصی مربوط به آن حوزه بوده و لازم است فارغ از منظر حقوقی، از متخصصین این رشته استفاده شود. بهتر است پیش از همه این تعاریف، تعریفی ساده و قابل فهم از داده ارائه می‌شود، اگر بخواهیم در اینجا یک تعریف پیشنهادی ارائه شود، می‌توان بیان نمود: «مجموعه‌ای اطلاعاتی که به وسیله‌ی دستگاه‌های ورودی وارد رایانه می‌گردد، تا عملیات مشخصی روی آن‌ها صورت گیرد را داده گویند». داده‌ها می‌توانند اسامی، اعداد، تصویر، و یا حتی رنگ باشند. استفاده از داده برای کسب در آمد یا تحصیل هر نوع منفعت مادی و معنوی دیگر و با هر هدفی انجام می‌شود. مطابق بند ۲ ماده ۱ پردازش «عبارتند از هر نوع دریافت، جمع‌آوری، نگهداری، ارسال، به اشتراک گذاشتن، تبادل و یا هر نوع عملیات دیگر اعم از الکترونیک یا غیرالکترونیک که بر داده انجام گردد و بتوان آن داده را به شخص موضوع آن مرتبط نمود» همانطور که ملاحظه می‌گردد در آخر این بند آمده «... و بتوان آن داده را به شخص موضوع آن مرتبط نمود.» سوال اساسی آن است که اگر نتوان داده را به شخصی مرتبط ساخت آیا پردازشی صورت نپذیرفته است؟ اگر این پردازش بدون ارتباط را به رسمیت نشناسند چگونه اطلاعات جدید را از داده‌های جمع‌آوری شده استخراج نمایند، آیا این اطلاعات مورد حمایت قانونی نخواهند بود؟ آیا این اطلاعات فاقد ارزش هستند؟ در تعاریف آمده در بندهای هفت‌گانه ماده یک ابهاماتی وجود دارد که می‌بایست تعیین تکلیف گردد. می‌توان تعریف جامع و ساده‌ای بدین شکل از پردازش ارائه نمود: «مجموعه عملیاتی که روی داده‌ها انجام می‌شود تا هدف مشخصی بدست آید» پردازش می‌تواند جستجو در بین داده‌ها، مرتب‌سازی داده‌ها، محاسبات یا هر عمل دیگری باشد. در حقیقت در نتیجه پردازش داده‌هاست که اطلاعات به دست می‌آید به عبارتی به داده‌های پردازش شده که معنی و مفهوم خاصی را منتقل می‌کنند، اطلاعات می‌گویند. در بند ۵ ماده ۱ کنترل‌گر» تعریف شده است و این تعریف از این جهت دارای اهمیت است که بسیاری از عملکردها و فرآیندهای پیش‌بینی شده در این قانون توسط کنترل‌گر صورت می‌پذیرد، حال آنکه در این تعریف کاستی‌هایی وجود دارد به طور مثال آمده است «کنترل‌گر» عبارت است از هر شخص حقیقی و حقوقی که بر اساس قرارداد یا قانون یا در عمل هدف و چگونگی ثبت و پردازش داده را تعیین می‌کند، به عبارت دیگر یعنی کنترل‌گر دخالتی در امور اجرایی نداشته و فقط تعیین‌کننده خط‌مشی است و البته معلوم نیست آیا منظور از ثبت همان ایجاد داده است؟ منظور از چگونگی ثبت و پردازش داده چیست؟ در صورتی که این تعریف به صورت صحیح اصلاح نگردد از دید حقوقی «کنترل‌گر» با استمساک به این تعریف می‌توان بسیاری از وظایف قانونی و عدم تعهد به وظایف را توجیه نماید که این امر بسیار آسیب‌زا و خطرناک است. ایجاد، پردازش و استفاده از داده‌های شخصی باید مبتنی بر رضایت ضمنی یا صریح اشخاص موضوع آن باشد کنترل‌گر باید پیش از ایجاد، پردازش یا استفاده از این داده‌ها، هدف معین و قانونی خود از این امور و همچنین حسب مورد عواقب عدم ارائه این داده‌ها را به نحو صریح اعلام کند. در لایحه کمیسیون پیش‌بینی شده است که نظارت بر اجرای مقررات حمایت از داده‌های شخصی افراد را بر عهده دارد. تصمیمات این کمیسیون قابل شکایت در دیوان عدالت اداری است و همچنین پیش‌بینی شده است. در جهت حمایت و محافظت متناسب با موضوع برخی از انواع داده‌های شخصی به لحاظ اهمیت آنها یا نقش آن نوع داده‌ها در شرایط خاص سیاسی یا اجتماعی،

کمیسیون مرکزی حمایت از داده‌ها، می‌تواند اعلام رضایت شخص موضوع داده برای افشای اطلاعات خود را از طریق الکترونیک معتبر نداند. معلوم نیست که به چه دلیل اختیارات بسیار زیادی به کمیسیون در خصوص عدم اعتبار به رضایت شخص مبنی بر ایجاد داده یا پردازش داده شده است. در هر صورت فردی که داده‌های شخصی وی پردازش یا استفاده شود نباید از این اقدام متضرر شده و در صورت ورود خسارت متعارف مادی یا معنوی، کنترل‌گر مکلف به جبران متناسب با آن ضرر است مگر اینکه شخص موضوع داده رضایت صریح یا ضمنی خود را به ورود خسارت احتمالی کرده باشد. اگر ورود خسارت مستند به فعل شخصی غیر از کنترل‌گر باشد در صورتی که کنترل‌گر اقدامات متناسب برای محافظت از داده‌ها را انجام داده باشد شخص ثالث مکلف به جبران خسارت بوده و در غیر این صورت، کنترل‌گر جبران خسارت می‌نماید و می‌تواند خسارتی را که پرداخت نموده از وی مطالبه کند در بند ۷ ماده ۳ تنها به جبران خسارت متعارف بسنده شد، حال آنکه اگر خسارت نامتعارف بود چگونه عمل خواهد شد؟ همچنین در قسمت آخر این بند واژه «او» باید به «ثالث» تغییر نماید. در رابطه با بحث حقوق مالکیت فکری در فضای مجازی، با توجه به اینکه امروزه بیشتر ارتباطات و امور به وسیله اشخاص حقوقی انجام می‌گیرد؛ باید قائل بر این بود که بحث حمایتی در رابطه با اشخاص حقوقی به مراتب اهمیت بیشتری می‌یابد. در ماده ۲ لایحه اشاره شده است که این قانون برای محافظت از حریم داده‌های شخصی و حمایت از حیثیت و کرامت هر فرد ایجاد شده است، سوال آنکه پس وضعیت اشخاص حقوقی و صیانت از اسرار تجاری و یا برند آن چگونه خواهد بود؟ ۲۶ با توجه به توسعه کسب و کارهای اینترنتی بسیار زیاد و فعالیت شرکت‌های سنتی در این فضا آیا نیازی به حمایت از داده‌های شخصی این گونه شرکت‌ها ملاک نبوده است؟ همچنین در قسمت اخیر این ماده آمده «... هر ذی‌نفعی می‌تواند بر پردازش داده‌های شخصی نظارت داشته باشد»، ولی چگونگی این نظارت با عنایت به پیچیدگی‌های فنی بیان نشده است حال آنکه در این ماده از عبارت «هر کس» به جای «هر شخص» استفاده شده که خود دارای بحث‌های عمیق حقوقی است، زیرا که باز محدودیتی برای اشخاص حقوقی ایجاد نموده و از آنان حمایتی به عمل نمی‌آورد. البته اینکه پردازش داده‌های شخصی اشخاص حقوقی نباید موجب نقض حقوق و یا افشای داده‌های شخصی حقیقی شود از موضوعات قابل توجه است لیکن این بحث که در صورت ضرر به اشخاص حقوقی چگونه باید جبران خسارت نمود، به طور واضح و مبرهن در متون حقوقی تعیین تکلیف نشده است. البته جهت افشای اطلاعات داده‌ها، نمی‌توان متحجرانه و خشک تصمیم گرفت چرا که علاوه بر اینکه پردازش برخی از این اطلاعات که کاملاً جنبه شخصی ندارد، برای بررسی‌های آماری با پژوهش‌های علمی یا تاریخی، نیاز است؛ گاهی نیز لازم است قانون‌گذار پردازش یا استفاده از آنها را برای هدف خاصی تجویز کند و یا حتی برای حفظ حیثیت یا جان شخص موضوع داده ضروری باشد در یک سری موارد داده‌های شخصی باید به گونه‌ای پردازش و استفاده شوند که شخص موضوع داده قابل شناسایی نباشد. در لایحه داده‌هایی به عنوان داده حساس احصاء شده است مانند داده‌های مرتبط با عقاید حزبی، سیاسی، دینی، فلسفی یا مذهبی، وضعیت جسمانی، قومیت، رفتارهای جنسی، اتهامات و محکومیت‌های کیفری که این داده‌ها از جهت حفظ و حمایت در مرتبه خاصی قرار می‌گیرند و افشای اطلاعات حساس مجاز نیست مگر مواردی که در قانون به صورت انحصاری احصاء شده است مانند ضرورت حفظ جان فرد، کشف جرم یا اجرای مجازات، اعلام رضایت فرد. اولاً در تعریف این داده‌ها ابهام اشکالاتی وجود دارد، در بند ۲ ماده ۱۵ داده‌های حساس تعریف شده است و در بند ۱ ایجاد، پردازش و استفاده از این نوع اطلاعات ممنوع اعلام شده است حال آنکه اطلاعات مالی در این بند به چشم نمی‌خورد و وضعیت جسمانی نیز جزء اطلاعات حساس قلمداد شده است در حالی که دریافت اطلاعات جسمانی می‌تواند در تعیین خط مشی‌ها و توازن در ارائه خدمات بهداشتی و شهروندی از اهمیت فراوانی برخوردار باشد. جالب آنکه محکومیت‌های کیفری جزء داده‌های حساس است در حالی که این اطلاعات در سجل کیفری می‌بایست قهراً ثبت و قابل استعلام مراجع گوناگون باشد. ثانیاً در بند ۵ ماده ۲ لایحه، افشای این داده‌های حساس را در صورتیکه برای حفظ نظم عمومی یا امنیت ملی ضروری باشد؛ مجاز دانسته که به نظر می‌رسد این بند بسیار به صورت کلی و قابل تفسیرهای متعدد بوده و زمینه را برای تفسیر موسع این ماده باز می‌کند که این امر در حفظ حریم خصوصی افراد روا نیست و نیازمند بازنگری است. به طور کلی در بندهای چهارگانه ماده ۱۲ فرایندی پیش‌بینی شده است که با تفسیر موسع می‌توان بیان کرد که کلا و اصلتاً "می‌توان بدون رضایت به داده‌ها دسترسی پیدا نمود. لیکن از طرفی در جهت حفظ و حمایت از این نوع از داده‌ها، مواد مرتبط با این داده‌ها، در لایحه امری شناخته شد، به گونه‌ای که در ماده ۲۳ تصریح شده است که در قراردادهای فی مابین کنترل‌گر و شخص موضوع داده، ماده ۱۵، ۱۶، و ۱۷ رعایت می‌شود - به عبارتی دیگر نمی‌توان بر خلاف این مواد قانونی توافق نمود. استفاده از داده‌های شخصی جهت

امور تبلیغاتی نیز در صورتی مجاز دانسته شده که شخص موضوع داده رضایت صریح یا ضمنی به این امر داشته باشد (پناهی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۶).

نتیجه‌گیری

امروزه فضای مجازی موجودیتی نیست که دولت‌ها و انسان‌ها بتوانند نسبت به آن بی‌اعتنایی نمایند؛ زیرا که در این فضا هرچه در فضای حقیقی امکان تحقق دارد، به وقوع پیوسته و لذا، سازمان‌ها و دولت‌های جهانی، همچنان که به امور جاری در جهان حقیقی به شدت توجه می‌کنند و اتفاقات آن را رصد می‌نمایند، به فضای مجازی نیز توجهی شایسته و روبه افزایش نشان داده زیرا فضای مجازی در حال مبدل شدن به «جهان مجازی» است و اگر انسان‌های مجازی نیز در آن فعالیت نمایند، بسیاری از مفاهیم را باید مجدد تعریف نمود که از جمله این مفاهیم، حقوق مالکیت فکری» می‌باشد. در کشور ایران نیز از حدود یک سال پیش و با تصویب مصوبه‌ای از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی مبنی بر ضرورت رعایت حقوق افراد در اینترنت این روند شتاب بیشتری گرفت. مطابق قانون تجارت الکترونیکی نخستین و مهمترین قانونی که فصل مستقلی را به بحث حقوق مالکیت معنوی اختصاص نمود از جمله حق مؤلف در محیط‌های الکترونیکی است. مطابق ماده ۶۲ حق تکثیر، اجرا و توزیع (عرضه و نشر) آثار تحت حمایت قانون حمایت مؤلفان، مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸/۹/۳ و قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی مصوب ۱۳۵۲ و قانون حمایت از حقوق پدید آورندگان نرم افزارهای رایانه‌ای مصوب سال ۱۳۷۹، در صورتی که پیام‌ها به شکل داده باشند مانند نرم افزارها، اطلاعات و برنامه‌های رایانه‌ای، روش‌ها و ابزارهای رایانه‌ای و پایگاه‌های داده مشمول حمایت‌های مقرر در قوانین سه گانه هستند. لایحه پیش‌نویس حمایت از داده‌ها در فضای مجازی نیز در دی‌ماه ۱۳۹۶ منتشر شد که راهی برای تصویب قانونی کامل و بی‌نقص در این زمینه ارائه نماید که تاکنون از نظر قانونی تصویب نگشته ولی با این حال، این امکان برای هر شهروندی وجود دارد که در صورت پایمال شدن حق و حقوق عمومی و خصوصی اش در فضای اینترنتی دست به دامان دستگاه قضایی شود. لذا با تکمیل و اصلاح هر چه سریع‌تر لایحه پیش‌نویس حمایت از داده‌ها و حریم خصوصی از سوی مجلس خبرگان، صاحب‌نظران حقوقی و پژوهش‌های دانشجویی امید آن می‌رود که شاهد مدون نمودن قوانینی در این زمینه بوده و حق مالکیت فکری در فضای مجازی نیز مانند فضای حقیقی مطابق قوانین و مقررات مربوطه اجرا و مورد احترام قرار گیرد.

منابع و مراجع

۱. آیتی، حمید (۱۳۷۵) حقوق آفرینش‌های فکری، چاپ اول، تهران: انتشارات حقوقدان.
۲. پناهی، مهدی، الماسی، نجادعلی، شمس، احمد، محمدطاهری، محمودرضا (۱۳۹۹) مولفه‌ها و اصول حقوقی حاکم بر مالکیت در فضای مجازی، فصلنامه تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، ۱۳ (۴۸): ۲۳-۳۸.
۳. جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۷۸) مبسوط در ترمینولوژی حقوق، جلد چهارم، تهران: گنج دانش.
۴. خادمیان، مهدی (۱۳۸۰) حق مؤلف در محیط چاپی و الکترونیکی، مجله پیام کتابخانه، ۱۱(۳): ۱۳-۱۵.
۵. دیویس، گیلیان (۱۳۸۲) تاثیر فناوری دیجیتال بر کپی رایت، ترجمه گروه پژوهش حقوق عمومی و بین‌الملل موسسه شهر دانش، مجله پژوهش‌های حقوقی، ۳: ۱۷۳-۱۸۰.
۶. صادقی نشاط، امیر (۱۳۷۹) حمایت از حقوق پدید آورندگان نرم افزارهای کامپیوتری، تهران: دبیرخانه شورای عالی انفورماتیک کشور.
۷. صفائی، سید حسین (۱۳۷۹) دوره مقدماتی حقوق مدنی، جلد اول، تهران: نشر میزان.
۸. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۲) دوره مقدماتی حقوق مدنی (اموال و مالکیت)، تهران: نشر میزان.

۹. لاودن، جین پرایس، لاودن، کنت (۱۳۹۲) سیستم اطلاعات مدیریت، تهران: به آوران.
۱۰. محمد اسماعیل، صدیقه (۱۳۸۸) فصلنامه دانش شناسی علوم کتابداری و اطلاع رسانی و فناوری اطلاعات، ۱(۳): ۹۰-۹۲.
۱۱. محمود زاده، فریده (۱۳۸۹) حمایت از حقوق مؤلف در بستر مبادلات الکترونیکی، مجله تا فا، ۵(۱): ۹۷-۱۰۲.
۱۲. وصالی، رضا (۱۳۸۹) تجزیه و تحلیل مقررات مربوط به علائم تجاری در حقوق ایران و تطبیقی، پایان نامه دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.

13- Agreed Statement Concerning the wipo Copyright Treaty.(1999). Document CRNR/DC/96 Article 104.

